

Концептуальна теорія символу: проблеми та перспективи дослідження національної символіки

У статті розглянуто гіпотези творення символічних слів; порівняно поняття “значення”, “концепт”, “семантичний аналіз” символів і “концептуальний аналіз”. Останній лежить в основі концептуальної теорії символу.

Ключові слова: символ, концепт, семантичний аналіз, концептуальний аналіз.

Теорія символу, як зазначає О. О. Селіванова, залишається однією з головних теоретичних проблем семасіології, сучасний етап розвитку якої характеризується дифузністю інтерпретації її об'єкта — значення, смислу; загостренням уваги до зв'язку мовного змісту з ментальним лексиконом людини, дослідженням конкретної мовної особистості, залученням до інтерпретації значень методик інших наук, зокрема, логіки, семіотики, теорії комунікацій, когнітології, філософії та соціології [11: 8-9].

У зв'язку з тим, що сучасні мовознавчі студії потребують міждисциплінарного рівня дослідження й часто залучають терміни з інших галузей знань (зокрема, при вивченні національної символіки), варто нагадати слова С. С. Єрмоленко, яка звернула увагу на те, що “у нинішній ситуації лінгвістика потребує введення нових внутрішніх обмежень, в ідеалі не менш жорстких, ніж ті, що були введені свого часу структуралістами, але вже сформульованих на нових засадах” [3: 8-9].

Природно, що діяльнісно-антропоцентричний підхід до значення взагалі та значення символу зокрема спрямував сучасні дослідження на встановлення зв'язку його глибин з культурно-історичним буттям народу, його енергетично-психологічним та соціальним існуванням [11: 9].

Підхід, при якому значення символу розглядається як певний концепт для нації в конкретний історичний період, на відміну від онтологічного, в цілому є гносеологічним, когнітивним, він постулює обмеженість сфери значення ментальним лексиконом людини [11: 10].

Авторитетна дослідниця символу Н. В. Слухай переконана, що він є виключно складним феноменом. Науковець зауважує, що пізнання природи символу, феномена, резонансного в багатьох сферах людських знань, особливо гуманітарного профілю, є важливим завданням для лінгвістичних досліджень перш за все тому, що символ є ключем від таємничого Всесвіту, який локалізується в нескінченних лабіринтах підсвідомості людини. З одного боку, пише Н. В. Слухай, символ користується репертуаром відомих форм, з іншого — він наповнює ці форми таким глибинним змістом, “який відкривається лише тому, хто володіє мовою символічного Всесвіту”, хто може зазирнути в “задзеркалля профанної системи” [13: 172].

Відомо, що одним із експлікаторів мислення, свідомості, — як індивідуального, так і колективного підсвідомого, — у цілому є мова й мовленнєва діяльність [10: 41]. Зараз науковці впевнено констатують активне вторгнення психології в лінгвістику. О. О. Селіванова звернула увагу на те, що саме К. Юнг вважав мислення однією з психічних функцій, яке разом з почуттями, відчуттями та інтуїцією утворюють концептуальний комплекс [там само]. Не раз К. Юнг писав і про те, що у свідомості кожної людини приховані численні міфи у вигляді психофункціонального континууму, куди включалися інтуїція та трансценденція і які довго вважалися недоступними для пізнання (тут мається на увазі поняття духу, або псевдодуху, душі, ідея існування Бога, безсмертя тощо).

Як зазначає О. О. Селіванова, у лінгвістиці відсутні фундаментальні розробки мовної репрезентації таких психічних функцій, як інтуїція та трансценденція. Однак, безперечно, вони представлені в мові як системі, а також у її мовленнєвих проявах, і в першу чергу, у словах-символах. Саме слова, як і інші мовні одиниці, збуджують у мозку людини певні концепти. Зараз вже ніким не заперечується один з основних дослідницьких принципів у лінгвістиці, а саме — принцип антропоцентризму, який представляє загальну тенденцію сучасного лінгвістичного

пізнання, тобто руху від сфери систем до центру цих систем — людини [10: 35]. Антропоцентрична орієнтація стає наріжним каменем когнітивістської парадигми, що формується з 2-ої пол. XX ст., точніше — в останні десятиліття [4: 46].

Ідея антропоцентричної орієнтації лінгвістики, як відомо, не є новою [4: 45], а ідею узагальненого антропоцентризму в лінгвістичних дослідженнях бажано розглядати в проєкції на етноцентризм, який протистоїть відомому універсалізму. Тріада “етнос — мова — культура” повинна обов’язково братися до уваги при когнітивному аналізі номінативних підсистем (до яких ми відносимо й систему національних символів — О. Я.), що функціонують у різних мовах [10: 39].

Дійсно, “символи мають національний характер: вони творять мову смислів, незрозумілу для представників інших культур, передають особливості національного характеру, своєрідність світосприйняття, логіку національної естетики” [16: 351, 407].

Антропо- та етноцентризм у сучасних дослідженнях напряму пов’язані з поняттям ментальності (пор. з принципом менталізму та необхідністю введення цього принципу в лінгвістичні дослідження) [10: 39].

На сьогодні, як зазначає М. І. Зубов, через слабе розроблення проблеми ментальність розуміють по-різному. Услід за В. В. Колесовим, дослідником історичних текстів, М. І. Зубов вважає, що концепт є основною одиницею ментальності, таким явищем у межах словесного знаку й мови в цілому, яке постає у своїх змістовних формах як образ, як поняття і як символ [4: 48].

Символ лежить в основі людського розуму, пише Н. В. Слухай, і в такому ракурсі символ — це адаптаційний інструмент, посередник між людиною й світом мінливої дійсності, цеглина в “домі буття духу” людини (якщо користуватися уточненою на сьогодні метафорою М. Хайдеггера) [13: 174]. Іншими словами, у системі вербальних національних символів так само, як і в мові в цілому, матеріалізувалось і духовне багатство попередніх поколінь, і етапи осмислення дійсності нашими предками.

Символ як феномен — це продукт первісного, або міфологічного, мислення, яке породжувало тотожність різнорідних предметів, а в мові далеких предків різнорідні предмети називалися одним і тим же словом. Нагадаємо, що слово “символ” походить від грецького “συμβάλλειν” — “зв’язати щось разом”; спочатку воно означало знак упізнання, тому що називало предмет, розділений на дві половинки, об’єднання яких разом дозволяло власникам кожної частини предмета впізнавати один в одному брата, і при цьому люди намагалися скористатися новими обставинами [1: 3].

Але повернемося до первісного, міфологічного, мислення, яке й породило феномен символу. Воно має три особливості: це мислення конкретне, нероздільне (неподільне) й образне, кожна річ нашими далекими предками сприймалася на рівні почуттів, а не усвідомлено [19: 19-20].

У свій час ще Лейбніц помітив, що в інтелекті немає нічого такого, що раніше не знаходилося у почуттях. Як зазначає Л. Бенуас, усяке відчуття викликає на поверхні свідомості появу забутої мисленнєвої схеми, знаку, аналогічного тому, який співпадає з уже колись пережитим враженням. Це дозволило мисленню людини класифікувати такі знаки, тобто заносити їх до певних “тематичних” груп пам’яті, щоб потім впізнавати [1: 11].

Реакція первісної людини частіше за все мала форму рефлекторного руху, наприклад, жесту або крику, що виражав якусь емоцію. Якщо крик, який виникає під тиском потужного почуття, що виражає бажання, означав наказ, то демонстрація жесту, що підлягає виконанню або вимагає допомоги, інтерпретувалася слухачами як повідомлення, достатньо зрозуміле, щоб скоритися, — так одним махом народилася мова й разом з нею символ за допомогою емоційної асоціації з музикою голосу [1: 22].

Розвиток третинних полів кори головного мозку в наших далеких предків дозволив утримувати в пам’яті враження від навколишнього світу та проєктувати їх у майбутнє. У такий спосіб первісна людина стала жити начебто у двох реальностях: зовнішній (“реальній”) і внутрішньо-психічній (“уявній”). Психологи вважають, що саме через це людина надовго впала у важкий невротичний стан. Упоратися з ним було дуже важко, тому що уявлювана реальність була, ймовірно, навіть яскравіше зовнішньої й дуже рухливою, викликала сильний емоційний стрес (“парадокс нейропсихічної еволюції”).

Цей стрес ускладнював адаптацію людей до навколишнього середовища. Краще пристосовувалися й виживали ті колективи первісних людей, у яких ватажки й інші авторитетні члени

співтовариства навчилися видавати особливі звуки-символи. Їхня особливість полягала в тому, що вони впливали на психічний стан родичів стимулюючим і організуючим чином і, відповідно до здогадів психологів, знімали в них тяжкий невротичний стан. Так виникло слово, сила якого полягала не в інформаційному змісті, а в сугестивному впливі. Люди відчували потребу в такому слові й підкорялися йому беззаперечно. Таким чином виник особливий клас слів-символів — заклинання. У багатьох колективах вони зберегли свою силу до наших днів [5: 49].

Отже, слова-символи мали багатозначний, множинний зміст. Вони діяли багато в чому через конотацію — породження словом образів і почуттів через асоціації.

У зв'язку із цим заслуговує на увагу культурологічна теорія, у якій мова розглядається як зусилля людського роду, що забезпечує захист проти хаосу, ентропійної (внутрішньопсихічної) не-уважності. Людина починає говорити, щоб “подолати” смерть. Викрикуючи під час ритуальних свят, обрядів магічне “ім'я” померлого предка, рід встановлював трансцендентальний зв'язок між чуттєвим і надчуттєвим. “Мова, — уважає О. І. Пігалев, — не може народитися у сфері повсякденності. Для її народження необхідні особливе середовище, ситуації винятково сильної психологічної напруги, які викликані особливими ритуалами... Мова народжується як клятва й обітниця, молитва й замовляння, а не як повсякденна, ні до чого не зобов'язуюча балаканина. Мова, “долаючи” смерть, перетворюється на джерело життя” [8: 46]. Перші імена, за даною теорією, були метафоричними й символічними [там само: 52].

Тепер слова стали раціональними, вони були очищені від безлічі змістів, що сягають сивої давнини. Вони втратили святість і цінність [5: 49].

О. О. Потебня відзначає, що забуте наочне значення слова. Розвиток поняття з чуттєвого образу і втрата поетичності слова — явища взаємозумовлені одне одним; єдиною причиною спільного всім мовам прагнення слова стати тільки знаком думки є психологічна. Кожний звук у слові проникнутий думкою, і всі звукові зміни, що затемнюють для нас значення слова, впливають із думки. Народна поезія при меншій мірі цього забуття відновлює чуттєву, збуджуючу сторону слів, діяльність фантазії [9: 198].

Про те, що “слово, будучи неодмінною умовою соціалізації особистості, втрачає свої позиції, пишуть А. П. Клименко й І. А. Бубнова. Тривожним симптомом на сучасному етапі розвитку суспільства автори вважають появу значної кількості понять, культурний зміст яких стає все більш розмитим. “Феномен семантичної спустошеності — це не просто явище, що являє інтерес для лінгвістів. Втрата змісту екзистенціальних феноменів свідчить про руйнування самосвідомості нації, втрату національної самоідентичності, що найбільш яскраво проявляється в інтерпретації особистістю абстрактних імен, які відбивають базові людські цінності” [6: 191].

Напевно, тому важливими і своєчасними можна вважати слова З. Г Коцюби про те, що сучасна лінгвістика переживає “фольклорний бум”. Матеріали різних фольклорних жанрів широко використовуються в лінгвокультурологічних, етнолінгвістичних, когнітивних, лінгво-семіотичних, нейропсихолінгвістичних дослідженнях з огляду на те, що саме фольклор є тим незамуленим джерелом, яке дає змогу осягнути живу сутність національних традицій, збагнути предковічні духовні й моральні цінності народу, зрозуміти етнічні особливості сприйняття, мислення, спілкування [7: 34].

Таким чином, “вона (мова) веде нижче й вище — до матеріально-речового й до ідеально-духовного — і тим самим з'єднує низ і верх... “Підмовна” матеріальна книга є духовною, а “надмовна” ідея, *втілена в матеріальному символі* (тобто у звуці; курсив наш. — О. Я.), є речовинною. Низьке “підмовне” і високе “надмовне”, пов'язуючись через мову, підтримують одне одного й зберігають ціле...” [15: 7].

Нагадаємо зауваження О. О. Селіванової про те, що в лінгвістиці відсутні фундаментальні розробки мовної репрезентації таких психічних функцій, як інтуїція, трансценденція, і це іноді призводить до їхнього абсолютного ігнорування. Однак дані інших галузей знання показують, що й вони представлені в мові як системі та її мовленнених результатах, тому що відривати їх від мислення, почуттів, відчуттів означало б заперечувати цілісність людської свідомості й її діяльності [10: 42].

Тепер перейдемо безпосередньо до особливостей концептуального й семантичного аналізу національної символіки. Для цього звернемося до понять ‘значення’ і ‘концепт’. Відомі різні

підходи й оцінки щодо першого поняття. Е. Бенвеніст порівняв значення з головою медузи, тому що воно завжди в центрі й завжди зачаровує тих, хто його досліджує [цит. за 10: 122].

Теоретичний розгляд співвідношення понять ‘концепт’ і ‘значення’ подано в роботах І. А. Стерніна. “Як значення, так і концепт однаковою мірою являють собою результат відображення дійсності свідомістю”, — зауважує лінгвіст [14: 135]. Далі на підставі виділення когнітивної та мовної свідомості учений розмежовує концепти і значення як ментальні одиниці, які вичленовуються відповідно в когнітивній і мовній свідомості й утворюють сам зміст цих видів свідомості: вони є відображенням дійсності (об’єктивної й суб’єктивної) [там само]. Значення, вважає вчений, — це тільки частина концепту. Він уводить поняття ‘лексикографічне значення’ і ‘психологічно реальне значення’. Останнє може бути виявлене й описане в результаті вичерпного аналізу всіх зафіксованих контекстів уживання слова (що, зрозуміло, мало ймовірно технічно).

Зміст концепту ширший і від лексикографічного, і від психологічно реального значення. У зміст концепту входять не тільки (і не стільки!) актуально усвідомлювані й використовувані у спілкуванні значеннєві компоненти, пов’язані зі словом, але й інформація, що відбиває загальну інформаційну базу людини, її енциклопедичні знання про предмет або явище, які можуть і не виявлятися в її мовленні. Ці знання представлені й упорядковані в концепті у вигляді компонентів — когнітивних ознак і когнітивних класифікаторів. Окремі компоненти концепту порізно представлені в мові: це може бути сукупність слів, що утворюють лексичне поле, ФО, паремії, тексти [14: 138]. У нашому випадку — це система українських символів у циклі сімейних обрядів; при цьому враховуються вербальні символи в текстах обрядових пісень, символічні предмети й символічні дії із цими предметами, які мають місце в етнографічному тексті.

Концепт, на нашу думку, — це складова концептосфери й складова колективного несвідомого, тобто архетипів. Архетипи, як відомо, матеріалізуються у феноменах культури, міфах, літературі й продуктах мовної номінації, тобто в словах-символах. Реконструюванню архетипів несвідомого на основі мови присвячені роботи багатьох учених. Виявлення архетипів дозволило зрозуміти величезну кількість образів міфологічного мислення, які зовсім недавно відкидалися як абсурдні й беззмістовні.

Якщо XIX ст. було століттям природознавства, XX — століттям психології, то XXI стане століттям не стільки пізнання, скільки розуміння, духовного проникнення, тому що розуміння дозволяє проникнути в приховане, пророкувати майбутнє, попереджати небезпеку [10: 44].

О. О. Селіванова пише, що концептуальний аналіз — це продовження семантичного аналізу, результат поширення, експансії семантичних досліджень у к. XX ст. на сфері інших наук: логіки, психології, етнології, філософії та ін. Автор наводить розпізнавальні особливості семантичного й концептуального аналізу, посилаючись на роботи сучасних учених, однак вважає, що ці особливості не тільки не пояснюють суті протиставлення семантичного й концептуального аналізу, але навіть суперечать один одному [10: 120-121].

Ми повністю підтримуємо думку вченого про те, що головну відмінність семантичного й концептуального аналізу потрібно шукати в самому підході до матеріалу, а саме, який шлях у дослідженні ми вибираємо: від слова до думки (для першого) й від думки до слова (для другого). Об’єктом концептуального аналізу є не значення, а *знання* (виділено нами. — О. Я.), інформація про об’єкт, представлена в будь-якому вигляді: наївна, наукова, дослідна, помилкова [10: 122].

Таким чином, концептуальний аналіз (або створення концептуальної теорії) символу в контексті сімейних обрядів передбачає збирання знань про найважливіші події в житті людини суспільної, а такою вона була завжди в рамках родини, роду, племені...

Будь-який вербалізований символ є мовною одиницею. Це означає, що саме в ньому матеріалізувалися архетипи, які, у свою чергу, вибудовують архетипові структури. Пам’ятаючи, що архетипи мають внутрішню логіку свого розвитку, а символи ми розглядаємо як етапи цього розвитку, розглянемо на конкретному прикладі трансформацію архетипу *калини*, яка тісно пов’язана з розгалуженою символікою цієї популярної в Україні рослини [20].

Образ калини у фольклорі, художній літературі, мистецтві представлений десятками символів. Щоб уявити цю багатющу символіку у вигляді ієрархічної системи не тільки в межах сімейних обрядів, до аналізу треба залучити знання національної міфології, етнографічні дані про обрядовість, вірування праукраїнців, а також дані гідро-, топо-, антропоніміки, лінгвістичні

дані про мовну картину світу слов'ян, фольклорні тексти тощо. Не випадково в сучасній літературі з'явився символ "мова-калина". Така символічно-метафорична паралель надихала багатьох майстрів слова на створення високохудожніх творів. Так, наприклад, Дмитро Білоус мову визначає як "диво калинове":

Ти постаєш у ясній обнові,
Як пісня линеш, рідне слово.
Ти наше диво калинове –
Кохана материнська мово! [цит. за 2: 43].

У Павла Усенка читаємо:

Барвистість одвічна народної мови –
Це щось невимовне, прекрасне, казкове:
І ласка любові, зелена калина,
І пісня досвітня в гаях – солов'їна.

Образ-символ калини використовував у своїй творчості й Великий Кобзар. Але це був символ жіночого смутку й журби. Так, у поемі "Катерина" читаємо:

... Катерина – слізоньки втирає,...
... Візьме відра, опівночі піде за водою,
... Прийде до криниці, стане собі під калину,
Заспіває Гриця...

Схилена над водою або зламана калина символізує сердечний біль, шлюб з нелюбом: Червоная калинонька на яр-воду схилилася...

Там дівчина журилася.
Гнися, калино, гнися; Ти, Мариньку, не журися, –
... Зсічена калина, зсічена, А вже наша Оксєня звінчана [17: 281].

Сумну символіку мала калина у хвилини вічної розлуки людей у поховальних обрядах. Цвітом або кетягами калини обвивали домовину. І все-таки кущ калини не був символом смерті, — запевняють нас автори "Словника символів культури України". Навпаки, посаджена в головах калина символізувала продовження життя в рідні, народі, світлу пам'ять, неперервність життя [12: 10].

Отже, у результаті дослідження ми дійшли висновку, що трансформації архетипу калини мають ієрархічну систему в національній символіці, яку схематично ми представили так:

Калина — це символ:

6. співуча українська мова
5. символ України
4. символ здоров'я, дівочої вроди
3. вічність життя, плодючість, жіноче начало
2. символ світового дерева
1. символ сонця, вогню (пор: рос. окалина, раскаленный)

1. Бенуас Л. Знаки, символы и мифы / пер. с фр. А. Калантарова. – М., 2004.
2. Гаранін В. М. Ну що б, здавалося, слова...: Язичницькі та мовно-звичаєві роздуми. – Одеса, 2001.
3. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць: Монографія. – К., 2006.
4. Зубов М. І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва: Монографія. – Одеса, 2004.
5. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. – К., 2000.
6. Клименко А. П., Бубнова И. А. Структура когнитивной модели индивидуального значения слова в психолінгвістической парадигме // Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация: Сб. статей. – Калуга, 2005. – С. 190-199.
7. Коцюба З. Г. Паремії як об'єкт етнолінгвопсихологічного дослідження // Мовознавство. – 2009. – № 2. – С. 34-47.
8. Пигалев А. И. Культурология. – Волгоград, 1999.
9. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.
10. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология (монографія). – К., 2000.
11. Селиванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999.

ПИТАННЯ КОНЦЕПТОЛОГІЇ ТА МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

12. *Словник символів* культури України / За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренко. – К., 2002.
13. *Слухай Н. В.* Слово. Символ. Текст: Сб. науч. тр., посв. 80-л. проф. М. А. Карпенко. – К., 2006. – С. 172-183.
14. *Стернин И. А.* Значение и концепт: сходства и различия // Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация. Сб. статей. – Калуга, 2005. – С. 135-143.
15. *Топоров В. Н.* Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М., 1995.
16. *Українська фольклористика.* Словник-довідник / Укл. і ред. М. Чернопиский. – Тернопіль, 2008.
17. *Українські народні пісні* в записах Зоріана Доленго-Ходаковського. – К., 1974.
18. *Уфимцева Н. В.* Методологические проблемы онтогенеза языкового сознания // Общение. Языковое сознание. Межкультурная коммуникация: Сб. статей. – Калуга, 2005. – С. 217-226.
19. *Фрейденберг О.* Поэтика сюжета и жанра. – Л., 1936.
20. *Яковлева О. В.* Символіка слова “калина” в мовній картині світу українців // Мова. Науково-теоретичний часопис. – Одеса, 2004. – № 9. – С. 215-220.

O. V. Yakovleva

THE CONCEPTUAL THEORY OF SYMBOL: PROBLEMS AND PROSPECTS OF NATIONAL SYMBOLS' RESEARCH

Hypothesis of deriving of the symbolic words is viewed in this article; such conceptions as ‘meaning’, ‘concept’, ‘semantic analysis’ of symbols and ‘conception analysis’ are compared. The last one in this row acts as a background of the theory of a symbol. As an example, the conception analysis of the symbol of ‘guelder-rose’ is given.

Key words: symbol, concept, semantic analysis, conception analyses.